

KOGNITIVNI KAPITALIZAM – ULOGA ZNANJA U POSTFORDISTIČKOM DRUŠTVU

Jelena GAKOVIĆ
Selma ALISPAHIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: jelena.gakovic@ff.unsa.ba, selma.a27@hotmail.com

ABSTRACT

Kriza fordizma je rezultirala promjenom režima akumulacije, tj. uspostavom novog oblika privrede koji je obilježen razvojem “općeg uma” i velikom važnošću znanja za ekonomski rast. Ta činjenica se prepoznala u sociologiji i ekonomskoj znanosti, što je dovelo do stvaranja teorija “postindustrijskog” i “postfordističkog” društva, kao i teorije “ekonomije zasnovane na znanju”. Kada je riječ o potonjoj, u radu ćemo vidjeti kako njen apologetski narativ kritikuje teorija kognitivnog kapitalizma koja predstavlja alternativno gledište na karakter savremenih ekonomskih odnosa i smatra proglašenje postojanja ekonomije zasnovane na znanju neopravdanim, budući da takva tvrdnja implicira drugu vrstu ekonomskog uređenja. Pored elaboriranja teorije kognitivnog kapitalizma, u radu objašnjavamo razlike između industrijskog i novog kapitalizma te promjene povezane sa organizacijom proizvodnje, ekonomskom ulogom države, prirodom rada i tehnologije i, između ostalog, sa položajem i autonomijom radnika. Ipak, glavni problem rada se ne tiče samo ekonomskih pitanja nego i, također, šireg pitanja o ulozi znanja u društvu. Na temelju procjene uloge različitih vrsta znanja u savremenom društvu dolazimo do zaključka da još nisu ostvareni preduvjeti da “društvo znanja” zaživi i da dominantna ekonomska logika tome predstavlja glavnu prepreku.

Ključne riječi: postfordističko društvo, ekonomija zasnovana na znanju, kognitivni kapitalizam, opći um, društvo znanja

COGNITIVE CAPITALISM – THE ROLE OF KNOWLEDGE IN THE POST-FORDIST SOCIETY

The crisis of Fordism has resulted in the changed regime of accumulation, i.e. in the establishment of a new form of economy that is marked with evolution of the “general intellect” and the great importance of knowledge in terms of economic growth. This was recognised in sociology and economic science and has led to the development of the “post-industrial” and “post-Fordist” society theories, as well as the “knowledge-based economy” theory. As regards to the latter, we shall see in the paper how its apologetic narrative is subjected to a critique by the cognitive capitalism theory that represents an alternative viewpoint on the character of the contemporary economic relations and considers the proclamation of the existence of knowledge based economy unjustified since such assertion implies another kind of economic arrangement. Other than elaborating the cognitive capitalism theory, we explain in the paper the differences between the industrial capitalism and new capitalism and the changes related to the organisation of production, economic role of state, nature of work and technology, and, among other things, changes related to the position and autonomy of the workers. Still, the main problem of the paper not only pertains to the economic questions but also to the broader question on the role of knowledge in the society. On the basis of assessment of the role of different types of knowledge in contemporary society, we come to the conclusion that preconditions for becoming of “knowledge society” have not been established yet and that the dominant economic logic represents the main obstacle to its actualization.

Key words: post-Fordist society, knowledge-based economy, cognitive capitalism, general intellect, knowledge society.

1.0 Uvod

U pogledu problema ovog rada ili odnosa savremenog društva prema znanju postojeća istraživanja se mogu podijeliti u dvije skupine. S jedne strane, postoje mišljenja da je uloga znanja u savremenom društvu izuzetno značajna i da opravdava govor o “ekonomiji zasnovanoj na znanju” i “društvu znanja”, poput neoliberalnih socioloških teorija ekonomije zasnovane na znanju, odnosno ekonomske “endogene teorije rasta”, nekih teorija postindustrijskog društva te socioloških teorija “društva znanja”. S druge strane, iako ne poriču da znanje ima novu društvenu i ekonomsku ulogu, neki autori iznose razloge koji ozbiljno dovode u pitanje optimističan stav spram novih društveno-ekonomskih konfiguracija, kao i legitimnost upotrebe spomenutih termina. Teorija kognitivnog kapitalizma, koja nudi jedinstvenu i negeneričku perspektivu na savremene društvene okolnosti, kritički prokazuje nedostatke i ideologiziranost određenih dominantnih nazora i politika, motivirana humanošću razmatra uslove slobode i samostvarenja ljudi, te upućuje političke zahtjeve, prema ideji zasnovanosti ekonomije na znanju zauzima kritički stav. Za razliku od pomenute teorije koja ne odbacuje izričito termin “društva znanja”, prisutna su i gledišta koja ukazuju na probleme sa nekim aspektima te ideje koji se odnose na vrijednost humanistike i ciljeve znanja u savremenom društvu, i na taj način, dovodeći u sumnju dominantnu perspektivu i ukazujući na njene nekonzistentnosti, daju doprinos mogućnosti stvaranja boljeg društva.

Rad je teorijsko-kritičkog karaktera, odnosno, do zaključaka dolazimo na temelju metode konceptualne analize i analize sadržaja relevantnih socioloških teorija i literature. U prvom dijelu rada izlažemo osnovne postavke hipoteze kognitivnog kapitalizma, a ideja aktualnog “društva znanja” je predmet razmatranja drugog dijela. Sa ciljem postizanja boljeg razumijevanja savremene ekonomske i društvene uloge znanja ispitujemo pretpostavku da je savremeno društvo društvo znanja, koja se temelji na pretpostavkama da je savremena ekonomija zasnovana na znanju te da znanje danas predstavlja temeljnu društvenu vrijednost. Očekujemo da će nam razmatranje u ovom radu omogućiti formulaciju zaključnog suda o “ulozi znanja u postfordističkom društvu” i deskriptivnom statusu termina “ekonomija zasnovana na znanju” i “društvo znanja”, što smatramo važnim s obzirom na implikacije koje način oslovljavanja i prihvaćenog razumijevanja socioekonomskih odnosa može imati u pogledu ljudskog djelovanja.

2.0 Teorija kognitivnog kapitalizma

Hipoteza kognitivnog kapitalizma je u povijesnom smislu “mlada” teorija koja pretendira da objasni ekonomski aspekt novog ili “postfordističkog društva”. Termin “postfordističko društvo” referira na društvo, posebno na njegov ekonomski aspekt, koje se razvilo 1970-ih godina, u kojem je fordizam kao karakteristični način organizacije procesa proizvodnje industrijskog kapitalizma prevladan. Promjena od fordizma ka postfordizmu se razmatra u tzv. “postfordističkoj debati” koja obuhvata različite pozicije, neke od kojih su “regulacijska škola”, “neo-Schumpeterijanski pristup”, “fleksibilna specijalizacija”, “fleksibilna akumulacija” i dr.¹ Navedene pozicije konstatiraju promjene u sferi proizvodnje ili “režimu akumulacije”, kao i promjene u sferi upravljanja ili “modusu regulacije”, odnosno, prevladavanje masovne proizvodnje standardiziranih dobara i keynesijanizma.² U opisima postfordističkog društva se često ističe svojstvo fleksibilnosti koje ima nekoliko aspekata: 1) fleksibilnost radnika koja se očituje kao odsustvo dugoročne vezanosti za jedno zanimanje i jedno radno mjesto, stalno usvajanje novih vještina i učenje, te kao fleksibilnost nadnica i radnog vremena; 2) fleksibilnost proizvodnje i proizvodnih tehnika (poput čekanja na narudžbu prije proizvodnje i smanjenja masovne proizvodnje); i 3) fleksibilnost potrošnje koja se temelji na postojanju mnoštva izbora za potrošače (Webster, 1995, 150-151; Ricer, 2009, 189-190).

Hipoteza kognitivnog kapitalizma se etablira u kritici neoliberalne teorije ekonomije zasnovane na znanju i njene “apologetske vizije” (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 809; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 2). Teorija na znanju zasnovane ekonomije nije samo teorija nego i politički narativ koji prihvataju mnoge svjetske i internacionalne organizacije i institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke, Europske unije, Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj i dr. (Caruso, 2015, 2). “Ekonomija zasnovana na znanju” se opisuje kao novi oblik privrede u kojoj veliku važnost za ekonomski rast imaju znanje, informacije i informacijsko-komunikacijske tehnologije (ICT) (Williams, 2010,

¹ Neki autori tvrde da su teorije postfordističkog društva verzija teorija postindustrijskog društva (Webster, 1995, 153). O pojmu postindustrijskog, “postkapitalističkog”, tehnokratskog ili programiranog društva pogledati više u: (Touraine, 1980; Bell, 1984; Drucker, 1993. i dr).

² Za koncizan pregled pojmova, zaključaka i razlika pozicija u okviru postfordističke debate više pogledati u: (Ash, 1994; Webster, 1995; Harvey, 1990).

10) i tvrdi se da označava zamjenu materijalne ekonomije tzv. “simboličkom ekonomijom” (Stehr, 2018, 323). Pojam ljudskog kapitala je jedan od ključnih pojmova ove teorije i određuje se kao: “znanja, umijeća i kompetencije i osobine pojedinaca koje olakšavaju stvaranje osobne, društvene i gospodarske dobrobiti” (Keeley, 2009, 30-31); “ukupnost znanja i vještina zaposlenika u nekom gospodarstvu” (Blanchard, 2005, 236); “fond korisnog i dragocjenog znanja koje su ljudi nagomilali u procesu njihova obrazovanja i usavršavanja” (Samuelson, Nordhaus, 2000, 223) i sl.³ Ekonomske koristi ljudskog kapitala iz perspektive ove teorije su dvostruke: s jedne strane, uslov mogućnosti sudjelovanja pojedinaca u ekonomiji znanja je obrazovanost i zarade obrazovanih ljudi su obično veće od prosječnih (Keeley, 2009, 16-17, Becker, 2009, 17), a s druge strane ulaganje u obrazovanje, zdravlje kao i društvene veze je za nacionalne ekonomije isplativo, jednako kao što je to slučaj sa drugim oblicima kapitala (Keeley, 2009, 13) ili, drugim riječima, rast ekonomije zasnovane na znanju se zasniva na povećanju ljudskog kapitala (Williams, 2010, 11-12). Pod utjecajem teorije “ekonomije zasnovane na znanju” promicanje obrazovanja i obrazovnih šansi u svijetu je postalo globalnim zadatkom, posebice u nerazvijenim zemljama svijeta.⁴ Nekoliko je ključnih momenata kritike koju teoretičari kognitivnog kapitalizma upućuju pomenutoj teoriji: ona odvaja ekonomiju od društvenih odnosa, znanje tretira kao robu, a profit kao motiv istraživanja, na temelju kvantitativne promjene (npr. raširenost informacijskih tehnologija) formulira zaključke o kvalitativnoj promjeni, ne uzima u obzir aktualni transformirani oblik odnosa kapital/rad, a k tome, u epistemološkom smislu odlikuju je “tehnološki determinizam” kao prenaplašavanje transformativne uloge novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, “povijesni redukcionizam” ili zanemarivanje “povratka kognitivne dimenzije rada”, te “pozitivističko i beskonfliktno shvatanje znanosti i tehnologije” koje se očituje kao izostavljanje objašnjenja fenomena sukoba koji su temeljna značajka kapitalizma (Vercellone, 2006, 809-811; Vercellone, Giuliani, 2019, 12). Ona također razumijeva znanje kao faktor proizvodnje neovisan o kapitalu i

³ Iako se u navedenim definicijama ističe znanje, bitna sastavnica ljudskog kapitala su i zdravlje koje je jedna od pretpostavki mogućnosti obrazovanja i učenja, kao i produktivnosti radnika, te društveni kapital ili “veze, zajedničke vrijednosti i osjećaj razumijevanja u društvu zahvaljujući kojima pojedinci i skupine mogu vjerovati jedni drugima i zajedno raditi” (Keeley, 2009, 106-113).

⁴ Više o tome pogledati u: *The central Role of Education in the Millenium Development Goals*, UNESCO, Paris, 2010, 11.

radu ili ga asimilira sa kapitalom u pojmu ljudskog kapitala, što Vercellone kritikuje tvrdeći da: “Znanje i odgoj nisu ništa drugo nego sredstva izražavanja i stvaranja rada, subjektivni uvjeti proizvodnje koji karakteriziraju upotrebnu vrijednost radne snage” (Vercellone, 2006, 811; Vercellone, 2007a, 41). Sami po sebi, znanje i informacija u kognitivnom kapitalizmu su “sterilni” i tek inkorporiranost u živi rad im daje status temeljnih ekonomskih resursa (Meštrović, 2007, 253) ili, drugim riječima, “informacija nije faktor koji predstavlja uzrok rastućih prinosa, već upravo primjena živog rada kao živog rada generira višak smisla i vrijednosti informacije, koja je sama po sebi neutralna” (Moulier Boutang, 2007, 206). Ipak, temeljni prigovor koji teorija kognitivnog kapitalizma upućuje teoriji ekonomije zasnovane na znanju je sljedeći: “ti pristupi zaboravljaju da se novost aktualne povijesne konjunktura ne sastoji u jednostavnom uspostavljanju ekonomije zasnovane na znanju, nego u ekonomiji zasnovanoj na znanju koja je podvrgnuta strukturnim oblicima upravljanja akumulacijom kapitala i uokvirena njima, što je posve druga stvar” (Vercellone, 2006, 811; Vercellone, 2007a, 29; Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3; Caruso, 2015, 3; Vercellone, Giuliani, 2019, 14). Umjesto “bezbojnog” termina ekonomije zasnovane na znanju, teoretičari kognitivnog kapitalizma stoga smatraju da je za razumijevanje aktualnih ekonomskih odnosa prikladniji termin kognitivnog kapitalizma, budući da njegov sastavni dio “kapitalizam” ukazuje na konstantu u novim rekonfiguracijama koja se sastoji u istrajavanju “osnovnih invarijanti kapitalističkog sustava” ili težnje za ostvarenjem profita, najamnog rada te ekstrakcije viška vrijednosti, dok “kognitivni” adekvatno označava prirodu rada karakterističnu za savremeni oblik kapitalizma (Vercellone, 2005, 8; Vercellone, 2006, 811-812; Lebert, Vercellone, 2007, 17; Moulier Boutang, 2011, 37). Kognitivni ili “treći kapitalizam”⁵ karakterizira proizvodnja nematerijalnih dobara, raširenost nematerijalnih usluga, kooperativni kvalifikovani rad i nove (ICT) tehnologije (Moulier Boutang, 2011, 34). Uz *hardware* i *software* strojeva, *wetware* ili “moždanu aktivnost” rada, bitna dimenzija

⁵ Aktuelnom obliku kapitalizma je neposredno prethodio industrijski kapitalizam, čije je glavno obilježje bila mehanizacija (Komšić, 1999, 18), a prije njega, neki smatraju, tzv. “merkantilni kapitalizam” koji je počivao na aktivnosti trgovaca u 15. i 16. stoljeću koji su nabavljali, često putem pljački, robu u drugim zemljama i prodavali je na domaćem tržištu po većoj cijeni, te su također, kada su uvidjeli da se uvezeni proizvodi mogu imitirati, unajmljivali zanatlije za rad i snabdijevali ih sirovim materijalima koje su oni pretvarali u proizvode za trgovce (tzv. *putting out system*) (Screpanti, Zamagni, 2005, 28).

proizvodnje u kognitivnom kapitalizmu je i netware ili umreženost (Moulier Boutang, 2007, 203).

Glavni fokus investiranja u kognitivnom kapitalizmu nisu više mašine, nego znanje (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 6; Moulier Boutang, 2011, 56-57). U industrijskom kapitalizmu je znanje također imalo veliki značaj u obliku kristaliziranosti u strojeve ili "objektiviranosti u mašini" (Harvey, 1990, 105), a smisao naglašavanja važnosti znanja u kognitivnom kapitalizmu je upravo u tome što sada kao izvor vrijednosti postaje bitno znanje radnika ili znanje "koje utjelovljuje i mobilizira živi rad" (Lebert, Vercellone, 2007, 13). Prema tome, razvoj novih tehnologija nije ono što objašnjava savremenu preobrazbu kapitalizma (Vercellone, 2005, 7), nego "nova kvalitativna prevlast znanja živog rada nad znanjima koja su uključena u stalni kapital i organizaciju preduzeća" (Vercellone, 2007a, 41; Moulier Boutang, 2011, 54). Upravo ta opozicija živog znanja rada i mrtvog znanja kapitala, koja je transformirani oblik opozicije živog i mrtvog rada, predstavlja antagonizam svojstven kognitivnom kapitalizmu, kao i antagonizam između društvene proizvodnje znanja i njegovog privatnog prisvajanja na temelju prava intelektualnog vlasništva koje sprečava potencijal kognitivnog kapitalizma za razvoj u ekonomiju zasnovanu na znanju kao ekonomiju "emancipiranu od kapitalističke logike"⁶ (Vercellone, 2006, 823-824).

U predindustrijskim društvima rad je predominantno bio manualni i znanje potrebno radnicima je bilo ograničeno, ticalo se izrade i upotrebe oruđa, prenosilo sa starijih na mlade i učilo uglavnom tokom rada (Pavlidis, 2012, 39). S industrijskom revolucijom ekonomska uloga znanja je postala veća i povezana s organizacijom proizvodnje i razvojem sredstava za proizvodnju. Budući da je rad bio podređen mašinama i "ograničen na elementarne i repetitivne pokrete", radnicima nije bilo potrebno mnogo znanja i obuke (Vercellone, 2007, 9; Moulier Boutang, 2011, 67; Pavlidis, 2012, 39), a ta situacija se počinje mijenjati 70-ih godina 20. stoljeća kada živo znanje rada dobija odlučnu ulogu u procesu proizvodnje, paralelno sa procesima informatizacije i automatizacije (Pavlidis, 2012, 39). Diploma, odnosno formalna obrazovanost, postala je za veliki dio radne snage uslov mogućnosti pristupa tržištu rada (Drucker, 1993, 37-38). Uz znanje, neke od novih kvalifikacija radnika potrebnih za zaposlenje po-

⁶ Ovdje možemo uočiti da teorija kognitivnog kapitalizma ne kritikuje termin "ekonomija zasnovana na znanju" neovisno o njegovoj upotrebi, nego samo u kontekstu njegovog korištenja za svrhu referiranja na eksploatatorsku ekonomiju.

stale su socijalne vještine i fleksibilnost (Høstaker, Vabø, 2005, 232). U kognitivnom kapitalizmu, dakle, dominantni oblik rada je postao nematerijalni ili kognitivni rad ili javila se “nova paradigma rada koja je istovremeno nematerijalna, umna i komunikacijska” (Vercellone, 2006, 818). Kognitivni ili nematerijalni rad se može odrediti kao “složena kombinacija intelektualne aktivnosti razmišljanja, komunikacije, podjele i elabracije znanja koja se vrši kako prije i izvan rada, tako i u okviru trenutnog i neposrednog proizvodnog rada” (Monnier, Vercellone, 2007, 187); “rad koji proizvodi informacijski i kulturni sadržaj robe” (Lazzarato, 1996, 133); “rad ‘koji stvara nematerijalne proizvode, poput znanja, informacije, komunikacije, odnosa ili emocionalne reakcije’” (Fuchs, 2011, 83); lingvistički i simbolički proces “koristi znanje, informaciju, kulturu i društvene odnose kao svoje ‘sirove materijale’” (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3) i sl. Umjesto “rutinske i prešutne” suradnje koja je bila karakteristična za fordizam, u kognitivnom kapitalizmu desio se pomak ka “komunicirajućoj suradnji” radnika (Vercellone, 2005, 7; Lebert, Vercellone, 2007, 24). Nematerijalni rad velikim dijelom upravo ovisi o komunikaciji radnika ili “konstituiraju sebe u oblicima koji su neposredno kolektivni, i mogli bismo reći da postoji samo u formi mreža i tokova” (Lazzarato, 1996, 137). U kognitivnom kapitalizmu inovacija je kolektivno, a ne individualno postignuće (Moulier Boutang, 2011, 54). Rad je također postao fleksibilan,⁷ uz mogućnost prelaska sa zadatka na zadatak umjesto monotonog repetitivnog rada, zbog čega se radnik transformirao u “polivalentnog radnika” (Vercellone, 2007a, 38; Schméder, 2007, 62). U ekonomiji u kojoj dominira nematerijalna proizvodnja industrijska paradigma podjele rada koju su razvili Smith i kasnije Taylor, prema kojoj se proces rada razloma na jednostavne operacije i odvajaju se zadaci koncipiranja i izvedbe, više nema ulogu povećanja produktivnosti, nego je ometa (Moulier Boutang, 2007, 202; Moulier Boutang, 2011, 51-52). Drugim riječima, podjelu rada karakterističnu za industrijski kapitalizam je zamijenila tzv. “kognitivna podjela rada” koja se izvodi na temelju vrste znanja radnika (Lebert, Vercellone, 2007, 25; Moulier Boutang, 2011, 63-64) ili “načelo koje strukturira podjelu rada u okrilju tvrtke prelazi od tehničke logike zasnovane na dekompoziciji zadataka na logiku učenja i

⁷ Sama proizvodnja također postaje fleksibilnija i *just in time* organizirana, odnosno regulirana na temelju interakcije sa potrošačem i informacija o tendencijama tržišta, te uspostavljanja potražnje putem marketinga (Lazzarato, 1996, 141-143; Moulier Boutang, 2007, 203; Moulier Boutang, 2011, 52-53).

specijalizacije u jednome polju kompetencija” (Vercellone, 2006, 818). K tome, priroda poslova u kognitivnom kapitalizmu traži puno više pažnje nego rad na traci (Moulier Boutang, 2011, 73). Radnici obavljaju poslove kontroliranja, koordiniranja i donošenja odluka, komuniciraju i surađuju sa drugima, te nisu “naprosto potčinjeni” procesu proizvodnje i ne izvršavaju samo mehaničke zadatke, nego su “aktivni subjekti” koji stoga imaju veću odgovornost (Lazzarato, 1996, 134-135). Vercellone govori o tzv. “propisu subjektivnosti” koji zamjenjuje propisivanje radnih zadataka i postupaka karakteristično za taylorizam i fordizam, tj. o “nalogu najamnicima da se unesu u rad, stavljajući svoju kreativnost u službu tvrtke kao da se radi o prostoru slobodne i neovisne djelatnosti” (Vercellone, 2006, 819; Vercellone, Giuliani, 2019, 25). Dakle, radnici u kognitivnom kapitalizmu nisu “odsutni” nego upravo uključeni u proces proizvodnje svojom ličnošću i intelektualnim kapacitetima (Moulier Boutang, 2011, 140) Uz to, karakteristika nematerijalnog rada u kognitivnom kapitalizmu je često privremenost ili kratkoročni angažman radnika za određene *ad hoc* projekte (Høstaker, Vabø, 2005, 231). Neki autori upozoravaju na opasnost precjenjivanja uloge kognitivnog rada u kognitivnom kapitalizmu, s obzirom na to da materijalni rad nije nestao i na to da je veliki dio globalne populacije, posebno kada je riječ o nerazvijenim dijelovima svijeta, zbog nedostupnosti informacijskih tehnologija, različite razine pismenosti i obrazovanosti, te nejednakosti obrazovnih šansi isključen iz mogućnosti sudjelovanja u kooperativnom radu koji se odvija posredstvom kompjutera i interneta (Caffentzis, Federici, 2009, 127-128). Tome se može odgovoriti da prema teoriji kognitivnog kapitalizma nematerijalni rad nije jedini oblik rada u savremenom kapitalizmu niti ukida materijalni rad i industrijsku proizvodnju, nego predstavlja “hegemonijski” oblik rada u kvalitativnom smislu, odnosno, on “rearanžira” materijalni rad tako on da sve više postaje “inteligentnim, komunikativnim i afektivnim”, što je očito na primjeru informatizacije poljoprivrede i materijalne proizvodnje (Høstaker, Vabø, 2005, 232; Moulier Boutang, 2011, 48; Pavlidis, 2012, 38; McQuade, 2015, 366-367). U postfordističkom društvu tehnološka promjena u odnosu na industrijsko doba je dvostruka i, s jedne strane, očituje se kao trend automatizacije koja se može definirati kao “primjena automatskih procesa, tj. procesa koji se odvijaju bez gotovo ikakve ljudske intervencije – na bilo koju aktivnost, i to na više ili manje visokim razinama samoreguliranja” (Naville, 1979, 47). Automatizacija je dovela do toga da se radnik sve više odvajava od procesa materijalne proizvodnje, a njegova uloga sve više svodi na nadziranje i održavanje automatiziranih

strojeva, ili, drugim riječima, radnik u sustavu automatizirane proizvodnje “nije više unutar proizvodnog procesa već pored njega” (Komšić, 1999, 15). S druge strane, nove informacijsko-komunikacijske tehnologije koje omogućavaju veliki dio nematerijalne proizvodnje i pružaju podršku i pojačanje sposobnostima ljudskog mozga koje su često ograničene smanjuju troškove kooperacije (Moulier Boutang, 2011, 164) i omogućavaju da kooperacija radnika u kognitivnom kapitalizmu bude “dematerijalizirana” (Ibidem, 58).

Za svrhu objašnjenja odnosa prema znanju novog oblika kapitalizma teoretičari kognitivnog kapitalizma preuzimaju kategorije formalne i realne supsumcije i općeg uma ili *general intellect-a* koje je koristio Marx da bi označio različite oblike potčinjenosti rada kapitalu (Vercellone, 2007a, 29-30). Marx nije smatrao da je moguće da se opći um, tj. “opće društveno znanje” kao “neposredna proizvodna snaga” (Marx, 1979, 74) razvije u kapitalizmu i taj pojam je za njega povezan s idejom prelaska u komunizam (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2007a, 29-30; Pavlidis, 2012, 40). Njegova argumentacija se može rekonstruirati na sljedeći način: povećanje proizvodnosti u kapitalizmu dovodi do smanjenja potrebnog radnog vremena, tj. oslobađa vrijeme radnika koje kapital, umjesto da bude iskorišteno za učenje i obrazovanje, transformira u višak radnog vremena, što sprečava razvoj općeg uma i u konačnici vodi ka borbi za “alternativni društveni poredak” – komunizam, u kojem će tek biti moguće “cvjetanje” općeg uma (Smith, 2013, 3). Formalna supsumcija rada kapitalu odgovara etapi merkantilnog kapitalizma u kojoj je najamni rad samo novčano bio ovisan o kapitalu, odnosno, usmjeravanje i organiziranje proizvodnje nije bilo podložno kontroli kapitalista, jer se višak vrijednosti ekstrahirao izvan proizvodnje, u razmjeni (Vercellone, 2007a, 32-33). Realna supsumcija rada kapitalu, s druge strane, korespondira periodu od prve industrijske revolucije do krize fordizma u 20. stoljeću i njeni elementi su nizak stepen znanja radnika, odvajanje zadataka konceptualizacije i izvedbe, težnja ka uštedi vremena, rastavljanje rada na jednostavne dijelove, proizvodnja standardiziranih dobara te gubitak kontrole radnika nad organizacijom procesa proizvodnje (Ibidem, 30). Znanje zadobija eksterni karakter u odnosu na radnike, inkorporira se u mašine i upravlja proizvodnjom na temelju “znanstvenog menadžmenta”, odnosno kapital više ne supordinira rad samo izvanjski, kroz novčanu prisudu, a rad postaje sve “apstraktniji” i sve više “ispražnjen” u pogledu njegovog intelektualnog sadržaja (Vercellone, 2005, 5-6; Vercellone, 2006, 814; Vercellone, 2007a, 35). Etapi realne supsumcije odgovara i

razvoj države blagostanja i preuzimanje od države dijela troškova za reprodukciju radne snage, čime je omogućeno masovno besplatno obrazovanje, što je tendencija koja se prema pomenutoj etapi odnosila subverzivno, odnosno, koja je rezultirala stvaranjem općeg uma ili “rasprostranjene intelektualnosti” i tako krizom same realne supsumcije (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 35-36; Vercellone, Giuliani, 2019a, 134). Ta tendencija je imala porijeklo u borbi za područstvljavanje obrazovanja ili “socijalizaciju pristupa znanju”, kao i u nastojanju da se ostvari prilagodba obrazovnog sistema potrebama tržišta rada (Vercellone, 2007a, 37; Smith, 2013, 4).

Masovno obrazovanje je omogućilo stvaranje intelektualnog kvaliteta radne snage⁸ i tako primat živog znanja rada u odnosu na znanje “inkorporirano u fiksni kapital i menadžersku organizaciju firmi” (Fumagalli, Lucarelli, 2010, 3). Formalno i neformalno obrazovanje radne snage je omogućilo da radnici postanu “depozitorij kognitivnih kompetencija koje ne mogu biti objektivirane u mašineriji”, uključujući sposobnost jezika, dispoziciju za učenje, pamćenje, sposobnost apstrakcije i koreliranja, kao i sklonost prema samorefleksiji” (Smith, 2013, 4). Faktori krize fordizma i realne potčinjenosti rada kapitala, odnosno potreba radnika za autonomijom, stvaranje rasprostranjene intelektualnosti kao posljedice “demokratizacije obrazovanja”, te razvoj institucija i usluga države blagostanja su, tvrdi Vercellone, istodobno bili uvjeti za razvoj autentične ekonomije zasnovane na znanju, a razvoj u smjeru kognitivnog kapitalizma je proizvod “procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržan u poletu rasprostranjene intelektualnosti” (Vercellone, 2006, 817; Vercellone, Giuliani, 2019, 23). U cilju navedenog restrukturiranja nastupio je proces “desocijalizacije ekonomije” kroz privatizaciju institucija države blagostanja i zajedničkog dobra znanja (Vercellone, 2006, 818). Na krizu realne supsumcije, dakle, kapitalizam nije uzvratio nestankom, nego se preobrazio u oblik sposoban da “mobilizira i inkorporira difuznu intelektualnost” (Smith, 2013, 5), odnosno, kriza realne supsumcije je rezultirala postankom kognitivnog

⁸ Alternativno tumačenje Marxovog razumijevanja općeg uma nudi Paolo Virno, koji smatra da se taj pojam za njega ne odnosi na znanje i sposobnosti živog rada nego na “znanje opredmečeno u fiksnom kapitalu”. Ipak, Virno navedeno razumijevanje sam smatra reduktivnim i tvrdi da opći um također “uključuje formalno i neformalno znanje, maštu, etičke tendencije, mentalitete i ‘jezičke igre’”. Više o tome pogledati u: Virno Paolo, *General Intellect* (<https://generation-online.org/p/fpvirno10.htm>).

kapitalizma, nove povijesne etape u razvoju kapitalizma, koju teoretičari kognitivnog kapitalizma smatraju “anticipiranom u Marxovoj hipotezi *općeg uma*” (Vercellone, 2005, 6; Vercellone, 2007a, 30). Teoretičari kognitivnog kapitalizma, dakle, smatraju da je Marx potcijenio sposobnost kapitalizma da u svom okrilju razvije opći um⁹ (Smith, 2013, 20), što pak ne znači da misle da je kognitivni kapitalizam istinska ekonomija zasnovana na znanju, već samo da je kapital pronašao način da ono što je Marx vidio kao direktnu prepreku kapitalističkoj akumulaciji potčini vlastitoj logici.

Živi rad u kognitivnom kapitalizmu je zbog njegove nematerijalne prirode oslobođen kontrole i upravljanja proizvodnje od strane kapitala, zbog čega se može reći da je ponovo nastupila faza formalne supsumcije, kao jedini oblik supsumcije rada koji je preostao kapitalu da bi mogao zadržati nadmoć u uslovima postojanja rasprostranjene intelektualnosti (Vercellone, 2007a, 39-40; Smith, 2013, 7). Povratak na samo formalnu potčinjenost rada kapitalu je bio nužan budući da je znanje koje stvara vrijednost u samim radnicima i zbog toga što je uslov mogućnosti da nematerijalni rad bude produktivan “bar djelimična autonomija” (Caruso, 2015, 13). Ipak, zbog činjenice novčane ovisnosti, autonomija rada u kognitivnom kapitalizmu može se označiti samo kao “tehničko-organizacijska, a ne i društveno-klasna” (Pavlidis, 2012, 38). Neki kritičari autonomiju rada i, stoga, prevladanost realne supsumcije rada u kognitivnom kapitalizmu dovode u pitanje tvrdeći da i nematerijalni rad, poput rada na traci, biva izvanjski organiziran, nadziran i evaluiran, ili, drugim riječima, prisutni su različiti “mehanizmi kontrole subjektiviteta” (Vercellone, 2005, 3; Smith, 2013, 18-19; Caruso, 2015, 14). Prema tome, čini se da je razdvajanje dva oblika autonomije radnika iluzorno, odnosno, čini se da rad može biti tehničko-organizacijski slobodan samo ukoliko je to i u društveno-klasnom smislu.

Novi oblici rada, premda u određenoj mjeri uključuju više fleksibilnosti, slobode i kreativnosti, nipošto ne znače da je položaj radnika idealan: neizvjesnost i eksploatacija su sastavni dio novog iskustva rada

⁹ Razvoj “općeg uma” u komunizmu je jedno od više Marxovih predviđanja koja se nisu ostvarila, poput kolapsa komunizma na temelju pada stope profita, povećanja jaza kapitalista i radnika, smanjenja nadnica radnika, proleterskih revolucija u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i dr. (Singer, 2000, 88), međutim, jedan njegov aspekt se ipak ostvario: prevladavanje industrijskog kapitalizma jeste bilo povezano sa znanjem i širenjem obrazovanosti, iako je smjer te promjene bio prema novom razvojnom obliku kapitalizma. Uz to, u kapitalizmu su, ipak, mogućnosti općeg uma nužno ograničene.

(Harvey, 1990, 151; Lazzarato, 1996, 137; Ricer, 2009, 191). Eksploatacija se javlja kao ne više ograničena radnim mjestom i vremenom, niti najamnim radnim odnosom (McQuade, 2015, 367). Nova, kognitivna priroda rada utječe na to da tradicionalno, za industrijski kapitalizam karakteristično odvajanje osobe od posla koji obavlja, vremena rada od slobodnog vremena, kao i vremena obuke/obrazovanja i rada nije više održivo (Lazzarato, 1996, 138; Vercellone, 2005, 6; Moulier Boutang, 2007, 203; Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199; Moulier Boutang, 2011, 117-118; Vercellone, Giuliani, 2019, 26-27). Budući da u kognitivnom kapitalizmu nestaju navedene tradicionalne distinkcije, Fumagalli i Lucarelli konstatiraju pojavu "bioekonomije" koja je "sustav u kojemu sve životne aktivnosti poprimaju funkcionalnu i instrumentalnu dimenziju unutar mehanizama proizvodnje" (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 198). Smisao toga je da se kao posljedica gubljenja razgraničenja između vremena rada i slobodnog vremena "iskorištavanje upotrebne vrijednosti rada širi na cjelokupni društveni dan" (Vercellone, 2007a, 42). Oblik eksploatacije karakterističan za kognitivni kapitalizam ili "eksploatacija drugog stepena" se razlikuje od onog koji je bio karakterističan za industrijski kapitalizam, jer kao svoj objekat umjesto fizičke snage radnika ima znanje živog rada ili "afekte, subjektivitet, znanje i mentalne ili duhovne sposobnosti rada" (Moulier Boutang, 2011, 92-93; McQuade, 2015, 367). Michael Hardt i Antonio Negri su pisali o stvaranju globalnog "imperija" nakon krize fordizma koji potiskuje nacionalne države i o "mnoštvu" koje je njegova "revolucionarna formacija" (McQuade, 2015, 368-369). Oni su uočili da, pored eksploatacije u okviru radnog odnosa, eksploatacija danas znači i "eksploataciju *commons-a*", na temelju toga što su "odnosi, komunikacije i znanje dobra koja se proizvode zajednički, ali ih prisvaja kapital za ekonomske svrhe" (Fuchs, 2011, 103-104). Znanje koje služi kapitalu danas nije samo znanje radnika, niti znanje koje se proizvodi kao roba, nego i znanje koje se prenosi i stvara u okviru porodice, obrazovanja, kulture, na internetu i društvenim mrežama, u slobodno vrijeme itd., kao što mu služe i međuljudski odnosi, afekti i briga, zbog čega se termin *knowledge worker* (koji je prvi upotrijebio P. F. Drucker) može proširiti tako da obuhvati i "direktne radnike" koji proizvode dobra i usluge koje se prodaju na tržištu, ali i "indirektne radnike" "koji proizvode i reproduciraju društvene uslove postojanja kapitala i najamnog rada", a budući da neplaćeni reproduktivni rad u društvu eksploatišu i kapital i najamni radnici da bi ih mogao eksploatisati kapital, "mnoštvo" ili "savremeni proletarijat" se

može odrediti kao “klasa onih koji proizvode materijalna ili nematerijalna dobra i usluge direktno ili indirektno za kapital, i deprivirani su resursa koje prisvaja kapital”, odnosno kao “klasa svih onih koji su u nekom smislu eksploatisani” (ibidem, 98-100). Iako heterogeno, mnoštvo može biti politički ujedinjeno na temelju svijesti o činjenici bivanja eksploatisanim (Ibidem, 114) i predstavlja onu snagu kognitivnog kapitalizma koja je u stanju “društvo znanja emancipirati od kapitalističke logike što ga potčinjava” (Meštrović, 2007, 254), i koja kao opći um “sadržava ukupne pretpostavke samoupravljanja uvjetima i društvenim ciljevima proizvodnje” (Vercellone, 2007a, 42).

Još jedan aspekt novosti ekonomske važnosti znanja danas, pored primata živog znanja rada u odnosu na mrtvo znanje kapitala, jeste u tome što je znanje u svim svojim oblicima postalo robom (Corsani, 2007, 44). Transformacija znanja u robu je aspekt desocijalizacije ekonomije, tj. društvenog restrukturiranja koje poduzima kapital u svrhu nametanja svojih uslova i logike intelektualnim i kreativnim snagama društva ili općem umu, skupa sa “koloniziranjem institucija države blagostanja” (Vercellone, 2005, 9). Proizvodi kognitivnog rada se transformiraju u robu na temelju prava intelektualnog vlasništva (Ibidem, 8; Caruso, 2015, 10) koja kao način na koji se znanje privatizira sprečavaju da se opći um razvija i da se informacije i znanje slobodno razmjenjuju (Meštrović, 2007, 254; Smith, 2013, 17-18; Vercellone, Giuliani, 2019, 29). Iako je onda uočiti da logika kognitivnog kapitalizma “predstavlja prepreku razvoju ekonomije ne samo zasnovane na znanju već također zasnovane na ‘slobodnom kruženju znanja’ (kao ključnom uvjetu njenog razvoja)” (Vercellone, 2005, 8). Imajući u vidu društveni karakter znanja, tj. činjenicu da u njegovom stvaranju sudjeluje čitavo društvu, što važi i za tehnološko znanje jer se, unatoč postojanju posebnih odjela za istraživanje u firmama i tehnološke industrije, sve tehnološke inovacije zasnivaju na cjelini postojećeg i ranije akumuliranog besplatnog znanja, nemoguće je izbjeći zaključak da je prisvajanje znanja od strane kapitala na temelju prava intelektualnog vlasništva neopravdano (Vercellone, 2006, 819-822; Fuchs, 2011, 106-107).

Ekonomska uloga države se mijenjala tokom različitih faza razvoja kapitalizma, pa se tako ona značajno smanjuje nakon perioda fordizma u kojem je doživjela vrhunac (Fulcher, 2004, 40-45). Kriza tzv. “države blagostanja” je nastupila 70-ih godina kada su se njene institucije privatizirale i kada je izgubila zadatak preraspodjele bogatstva među različitim

slojevima stanovništva, između ostalog zbog toga što je sa razvojem fleksibilne proizvodnje nestala “potreba za rezervom potražnje u javnom sektoru ili među radnicima” (Høstaker, Vabø, 2005, 233-234). Smanjenje troškova države na socijalne usluge koje je bilo posljedica uvjerenja da je “za državnu blagajnu socijalna država postala financijski neodrživa i da to predstavlja kočnicu rastu BDP-a” (Lucarelli, Mazza, 2007, 170-171). Međutim, razvijena država blagostanja je bitna za funkcioniranje kognitivnog kapitalizma, što čini očitim presudna uloga koju je imala za mogućnost njegovog nastanka (Lucarelli, Vercellone, 2011, 87-90), kao i činjenica da su države sa razvijenijim sistemom socijalne zaštite (nordijski *Welfare* model) danas učinkovitije “na znanju zasnovane ekonomije” u odnosu na one sa slabije razvijenim (anglo-saksonski ili neoliberalni model) (Ibidem, 90; Vercellone, Giuliani, 2019a, 135). Projekat revitalizacije države blagostanja traži njenu prilagodbu novim okolnostima: zbog promjena povezanih sa prelaskom u kognitivni kapitalizam stari sistem socijalne zaštite je postao neadekvatan (Moulier Boutang, 2007, 201). Umjesto socijalnog sistema koji je “zasnovan uglavnom na garancijama osobe koja jest ili je bila zaposlena”, teoretičari kognitivnog kapitalizma se zalažu za uspostavu “zajamčenog općeg prihoda”, “egzistencijalnog dohotka” ili “dohotka državljanina” koji bi obuhvatao i one koji su izvan tržišta rada (Lucarelli, Mazza, 2007, 165). Oni smatraju da, osim toga što za sve odrasle građane mora biti bezuslovan, odnosno neuvjetovan zaposlenjem, zajamčeni socijalni dohodak kao “mjera protiv egzistencijalne neizvjesnosti” (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 200) treba biti dovoljno visok da omogući ljudima život ili zadovoljenje osnovnih potreba tako da oni nisu prinuđeni da rade u degradirajućim uvjetima nezanimljiv ili loše plaćen posao (Monnier, Vercellone, 2007, 189; Moulier Boutang, 2007, 210; Moulier Boutang, 2011, 156). Kada je riječ o prigovoru o “financijskoj neizvedivosti” tog prijedloga (Monnier, Vercellone, 2007 185), teoretičari kognitivnog kapitalizma tvrde da su prepreke za njegovo uvođenje zapravo “ideološke prirode” (Lucarelli, Mazza, 2007, 165) te napominju da socijalne usluge i troškovi od države predstavljaju “vodeću snagu iza razvojne dinamike zasnovane na znanje-intenzivnoj proizvodnji i iza ekonomije je čija glavna proizvodna snaga intelektualni kvalitet radne snage” (Lucarelli, Vercellone, 2011, 79). Drugi prigovor prijedlogu bezuvjetnom društvenom dohotku je “moralno neprihvatljiv karakter odvajanja dohotka i rada” (Monnier, Vercellone, 2007, 185), koji se, ukoliko se osvrnemo na činjenicu neplaćenog društvenog rada o kojem

smo govorili ranije, pokazuje kao očito neutemeljen. Nasuprot razumijevanju karakterističnom za industrijski kapitalizam prema kojem je samo najamni rad produktivan, a reproduktivni rad i “društveni život” nisu (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199), uvođenje zajamčenog socijalnog prihoda podrazumijeva redefiniranje i proširenje tradiranog pojma produktivnog rada tako da uključi rad unutar “prisilne neplaćene ekonomije” (Monnier, Vercellone, 2007, 187). Dakle, univerzalni egzistencijalni dohodak je naknada za “aktivnost polinacije” (Moulier Boutang, 2011, 158) ili “za sam život” (Fumagalli, Lucarelli, 2007, 199), odnosno predstavlja način na koji se kapital može, na temelju različitih oblika oporezivanja, odužiti društvu “za krađu *commons-a*” (Fuchs, 2011, 113). Stoga što bi stimulirao razvoj općeg uma, on se istodobno treba shvatiti kao “kolektivno ulaganje društva u znanje” (Vercellone, 2005, 9-11; Vercellone, 2006, 819-820; Monnier, Vercellone, 2007, 185; Lucarelli, Vercellone, 2011, 95; Vercellone, Giuliani, 2019a, 166). Zajamčeni socijalni dohodak predstavlja korak prema razvoju zbiljske ekonomije zasnovane na znanju i mogućnost emancipacije rada od stvaranja viška vrijednosti, jer безусловna nadnica ohrabruje безусловne ili “aktivnosti koje svoj smisao imaju samo ako se obavljaju radi sebe samih” (Monnier, Vercellone, 2007, 188). Drugim riječima, egzistencijalni dohodak bi kroz slabljenje najamne prinude mogao omogućiti ljudima da se bave “poslovima koji izmiču logici komodificiranog rada” (Lucarelli, Vercellone, 2011, 95) i radom koje nije u službi stvaranja profita. Samo oslobođen te službe, kao ljudska suština i jedinstvo mišljenja i djelovanja, rad može biti autonoman (Vercellone, 2005, 2; Vercellone, 2006, 811-812; Vercellone, Giuliani, 2019, 15), i kao takav omogućiti zadovoljenje potrebe za “samoostvarenjem”, koja je prema A. Maslowu humano orijentirana i u službi zajedničkog interesa (Pavlidis, 2012, 44-45). U kognitivnom kapitalizmu, pak, rad nije slobodan: ograničen je najamnom prinudom, različitim oblicima i stupnjevima kontrole i nadzora rada, te višestrukim dimenzijama eksploatacije, izložen je pritiscima nezaposlenosti i privremenih radnih angažmana, a njegovu svrhu – stvaranje profita – diktira kapital, kao i, što ćemo ubrzo pokazati, smjer i opseg formativnog procesa radne snage, tj. procesa obrazovanja i učenja.

3.0. Uloga znanja u postfordističkom društvu

Iako ne prihvataju tvrdnje da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, neki teoretičari kognitivnog kapitalizma ipak smatraju da kognitivni kapitalizam “korespondira razvoju društva koje je postalo poznato kao ‘društvo znanja’” (Moulier Boutang, 2011, 56). Prema jednom od određenja koje nudi Konrad Paul Liessmann, “društvo znanja” predstavlja “društvo u kojem su razum i uviđavnost, prosuđivanje i oprez, dugoročno mišljenje i pametno promišljanje, znanstvena radoznalost i kritička autorefleksija, prikupljanje argumenata i preispitivanje hipoteza konačno dobili prevagu nad iracionalnošću i ideologijom, praznovjerjem i umišljanjem, požudom i odsutnošću duha” (Liessmann, 2009, 23). Ako prihvatimo navedenu definiciju društva znanja, onda možemo reći da je formacija društva znanja započela s izlaskom iz srednjeg vijeka i sekularizacijom, kada je znanstveni diskurs postupno zadobijao prevagu u odnosu na druge oblike diskursa, odnosno, sa nastupanjem modernosti, parolom “znanje je moć” i radom na razvoju naučne metode. Ona se intenzivirala tokom prosvjetiteljstva i proklamacije principa uma kao norme djelovanja i vodilje društvenog progressa, a kulminirala je slabljenjem utjecaja metanarativa i slomom totalitarnih režima u drugoj polovini 20. stoljeća. Pored navedenog, Liessmann tvrdi da pojam “društva znanja” također označava i ranije razmatrane ekonomske promjene koje su rezultirale prevladavanjem industrijskog društva ili pojavom “simboličke ekonomije”, tj. “preobrazbu klasičnog industrijskog društva u kojemu više nisu bitni trošenje sirovina, proizvodnja i trgovina industrijskim proizvodima, nego stjecanje znanja i rad sa ‘znanjem’” (Ibidem, 28). Nico Stehr, jedan od predstavnika teorije “društva znanja” upravo tvrdi da promjene u strukturi ekonomije ili konstituiranje “ekonomije zasnovane na znanju” predstavlja najvažnije obilježje “društva znanja” koje je samostalno dovoljno za opravdanje njegovog naziva (Stehr, 2001, 24; Stehr, 2018, 310).

Odgovor na pitanje da li hegemonija znanstvenog diskursa i važnost znanja za ekonomski rast dostaju da društvo u kojem živimo bude kvalifikovano za prisvajanje oznake “društvo znanja” i određeno kao društvo koje naročito vrednuje znanjem pred nas stavlja zadatak uspostavljanja dijagnoze o vrsti znanja koje aktualno dominira i upravlja savremenim društvom. Jean-François Lyotard tvrdi da je temeljna karakteristika postmodernosti promjena položaja znanja u odnosu na modernost (Lyotard, 2005, 4-5) koja ima nekoliko aspekata: tzv. “princip performativnosti” osigurava da se opravdanje stvaranja znanja i vrijednost znanja

zasnivaju na njegovoj “učinkovitosti”; znanje je postalo roba koja se proizvodi za tržište i razmjenjuje na tržištu, što za posljedicu ima, između ostalog, promjenu karaktera i ciljeva obrazovanja i obrazovnih ustanova; i, najzad, biti obrazovana osoba danas podrazumijeva ne posjedovanje obuhvatnog i svestranog znanja, nego specijaliziranog znanja i novih vještina i sposobnosti, često povezanih sa upotrebom tehnologije¹⁰ (Webster, 1995, 183-186). U “društvu znanja” vrijednost znanja se određuje funkcionalno, spram rezultata ili “dokazuje se u djelovanju” (Drucker, 1993, 42). Znanje, drugim riječima, u savremenom društvu ima instrumentalnu vrijednost: ono nije svrha po sebi, nego sredstvo za druge ciljeve (Ibidem, 38; Liessmann, 2009, 129). Lyotardovim riječima: “Izravno ili neizravno pitanje koje postavlja student, država ili institucija visokog obrazovanja više nije – je li nešto istina? već – čemu služi? U kontekstu merkantilizacije znanja, potonje pitanje češće znači – može li se to prodati? A u kontekstu argumentacije moći – je li učinkovito?” (Lyotard, 2005, 76). U skladu sa tim, istraživanja u koja se ulaže su ona od kojih se očekuje dobit ili pronalazak, istraživanja u koja je isplativo ulagati, tj. ona koja rezultiraju novim tehnologijama (Ibidem, 66; Liessmann, 2009, 34; Smith, 2013, 17-18). Danas je “sofističko” postupanje sa znanjem normalizirano i znanje je poprimilo predominantno “robni” karakter: ono se proizvodi, prodaje i kupuje kao svaka druga roba (Lyotard, 2005, 4; Liessmann, 2009, 45-46). Drugim riječima, u tzv. “društvu znanja” svjedočimo procesu “industrijalizacije znanja” (Liessmann, 2009, 34) koji je posebno uočljiv na primjeru prilagodbe obrazovanja “eksternim čimbenicima” (Ibidem, 92). Obrazovne institucije su u 21. stoljeću “sve više otuđene od potreba društva i podređene potrebama kapitala” (Pavlidis, 2012, 48) i nerijetko “oponašaju industrije koje prodaju dobra i usluge” (Høstaker, Vabø, 2005, 236). Stoga se može govoriti o “tvornicama znanja” i sveučilištima kao poduzećima (Liessmann, 2009, 35-36). Također, univerziteti nastavne programe sve više prilagođavaju zahtjevima tržišta rada, između ostalog i tako što podstiču razvoj znanja i vještina poput komunikacijskih, fleksibilnosti i timskog rada koje u kognitivnom kapitalizmu predstavljaju osobine koje poslodavci visoko cijene i traže kod prospektivnih radnika (Høstaker, Vabø, 2005, 237). Znanje koje studenti stječu često je “letimi-

¹⁰ Pored navedenog, Lyotard također tvrdi da se sa znanjem desila promjena u pogledu njegove legitimacije ili promjena kriterija na temelju kojih se neki iskazi prihvataju kao znanje: za razliku od ranijeg perioda, ono se više ne legitimira “velikim narativima” ili “pričanjem priča”, poput ideje znanja da uzdiže i oslobađa ljude (Lyotard, 2005, 53).

čno fragmentarno znanje koje upravo dostaje za to da ljude održava fleksibilnima za radni proces” (Liessmann, 2009, 45-46). Opisana adaptacija obrazovnih institucija je izraz pokušaja da se obrazovanje “učini relevantnijim za stvarni svijet”, odnosno da se učini sredstvom koje će studentima pomoći da budu “učinkovitiji zaposlenici” (Webster, 1995, 184). Kao što su u pozadini društvenih inicijativa koje su usmjerene ka povećanju obrazovanosti dobit i ekonomski rast, tako je i motivacija koja pokreće proces individualnog stjecanja znanja i učenja u “društvu znanja” egoistična i utilitarna: “ulaganje pojedinaca u sebe – najčešće kroz povećanje njihova obrazovanja – donosi stvarna poboljšanja u osobnom dohotku i dobrobiti” (Keeley, 2009, 30-31). Ljudi su u svom obrazovanju svagda motivirani “povećanjem potencijala za zaradu” (Webster, 1995, 184), a znanje pri tome predstavlja instrument za ostvarenje osobnog probitka (Liessmann, 2009, 127). Međutim, iako je u službi interesa pojedinca, ne možemo reći da je obrazovanje slobodno. Podsticaj za obrazovanje i smjer obrazovanja dolazi izvana: “postizanje i upotreba znanja i kvalifikacija je određena, u principu, potrebama kapitala a ne njihovim. Granica ljudskog obrazovanja, kao najamnih radnika u kapitalističkom društvu, je njihovo oblikovanje kao nositelja robe ‘radna snaga’” (Pavlidis, 2012, 47). Tako ideja “cjeloživotnog učenja” izražava upravo prilagodbu radne snage kapitalu koja se očituje kao kontinuirano dokvalificiranje i obrazovanje kako bi se ostalo relevantnim, tj. iskoristivim i razmjenjivim na tržištu rada, unatoč stalnim promjenama i zastarijevanju znanja (Ibidem; Webster, 1995, 185). Dakle, u “društvu znanja” obrazovni sistem odgovara na potrebe kapitalističke ekonomije i sve manje predstavlja mjesto učenja koje svrhu ima u samome sebe ili je za volju samoga znanja, što je uloga koja mu se tradicionalno pripisivala. Za Aristotela je najviše vrijedilo ono znanje koje svrhu ima u sebi, koje se ne traži zbog neke dobiti ili potrebe, nego iz čuđenja, odnosno iz težnje ljudi da prevladaju stanje neznanja u kojem se nalaze i da dođu u stanje čistog znanja (*Met*, A. I, 2, 982b, 16-23). Zato što je jedino ona oblik znanja koje je radi same sebe, *sophia* je, smatra Aristotel “jedina slobodna među znanostima” (*Met*, A. I, 1, 982b, 24-27). Izvorno, antičko razumijevanje znanja prema kojem vrijednost znanja nije uslovljena njegovom korisnošću je sadržano i u utjecajnoj paradigmatičnoj ideji holističkog obrazovanja ili *Bildunga* (18. stoljeće) Wilhelma von Humboldta prema kojem obrazovanje treba predstavljati obuhvatno i svestrano kultiviranje duha i razvoj osobe (Humboldt, 2000), a zahtjev za obrazovanjem usmjerenom ka “punom razvitku ljudske ličnosti” također je postavljen i u *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima*. U

kontekstu Lyotardovog razlikovanja “znanstvenog znanja” koje čine denotativni iskazi ili iskazi koji se odnose na neki predmet (Lyotard, 2005, 27) i “narativnog znanja” koje čine preskriptivni i vrijednosni iskazi (Ibidem, 38), za ostvarenje ideje *Bildunga* je neophodno da održe oba navedena elementa (Ibidem, 47). Međutim, u “društvu znanja”, kao što smo vidjeli, najviše se vrednuje ono znanje koje je aplikativno i “polučuje rezultate”, pa umjetnosti i humanističke znanosti postaju sve više inferiorne i “nepoželjne” (Liessmann, 2009, 123-124). Budući da obrazovna politika slijedi paradigmu obrazovanja za ekonomski rast, a ne paradigmu ljudskog razvoja, one gube svoje mjesto u nastavnim programima (Nussbaum, 2010, 2). Ipak, u povijesti mišljenja često se isticala nezamjenjiva i jedinstvena epistemološka uloga humanistike, posebice filozofije, kao i umjetnosti za koju se, unatoč mnoštvu različitih njenih određenja i razumijevanja, može uopćeno reći da omogućava spoznaju koja nije logička, racionalna i ne ustanovljava istinosnu vrijednost, nego radije evocira, otkriva ili pokazuje istinu koja se “doživljava”. Utoliko što predstavlja alternativni “modus spoznaje” i drugi način “viđenja”, koji se razlikuje od svakog oblika racionalne misli, od znanosti, kao i od filozofije, umjetnost ima intrinzičnu vrijednost i njena uloga je neprisvojiva. Važnost humanističkog znanja i umjetnosti nije samo spoznajna. Martha Nussbaum kritikuje pretpostavku da kriteriju korisnosti udovoljava samo prirodnoznanstveno i tehnološko znanje i tvrdi da humanistika ima izuzetno važnu političku funkciju jer kod građana razvija vještine “potrebne za opstanak demokratija”: u interesu očuvanja i promocije demokratskih i vrijednosti koje su u ustavima mnogih demokratskih država potrebno je i da građani posjeduju i sposobnosti poput kritičkog mišljenja, sposobnosti raspravljanja o politici, brige za druge, viđenja situacije iz perspektive drugih i postupanja koje se odvija s obzirom na opću dobrobit ljudi (Ibidem, 25-26, 45-46). Razlog zbog kojeg se humanistika i umjetnosti potiskuju je s jedne strane direktna težnja da se, otklanjajući ono što ne stvara profit, napravi mjesta za ono što stvara, a s druge strane sposobnosti koje humanistika i umjetnosti razvijaju predstavljaju ozbiljnu prijetnju nekritičnosti i “moralnoj zatupljenosti”, stavovima koji su nužni za održanje aktualnog oblika ekonomskih odnosa i nejednakosti koje stvara (Nussbaum, 2010, 23-24). Proces introjekcije ili interiorizacije društvene kontrole je lakše ostvariti ukoliko su razvitak svijesti o vlastitom položaju, koja je pretpostavka oslobođenja, i kritička moć pojedinca ili “dimenzija duha u kojoj se može ukorijeniti opozicija *status quo*” ugušeni (Marcuse, 1968, 26-29). U tom smislu, poželjni su konformizam i sputanost “sub-

verzivne imaginacije” (Ibidem, 40) kao i obrazovni sistem koji ih perpetuira. Tom cilju doprinosi i tzv. “kulturalna industrija” koja, između ostalog, izvornu funkciju umjetnosti, pružanje alternativne slike svijeta, transformira u funkciju da zabavlja i tako odvraća od misli o otporu (Adorno, Horkheimer, 2002, 116). Navedenu tendenciju možemo označiti kao “ideološki” razlog marginaliziranja humanističkog znanja i umjetnosti koji, zajedno s izravnim ekonomskim razlozima kojima u konačnici služi, djeluje kontraproduktivno za ciljeve cjelovitog razvoja ljudskih bića, jačanja demokratije i humaniziranja svijeta u kojem živimo.

5.0. Zaključak

U kognitivnom kapitalizmu, obliku kapitalizma karakterističnom za postfordističko društvo, za razliku od industrijskog kapitalizma u kojem dominiraju mehanizirana materijalna proizvodnja i taylorističko-fordistička paradigma organizacije proizvodnje, glavni izvor vrijednosti predstavlja kognitivni ili nematerijalni rad, a proces proizvodnje i rad obilježavaju fleksibilnost, kooperacija, komunikacija i veća autonomija radnika, upotreba novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija te specijalizirana proizvodnja raznolikih proizvoda od kvalifikovane i obrazovane radne snage. Navedene promjene, ipak, ne predstavljaju radikalnu promjenu: kognitivni kapitalizam je i dalje kapitalizam, a njegova specifična novost je u tome što sada kapital sve oblike znanja koristi direktno ili indirektno za profit – on direktno eksploatiše materijalne i nematerijalne radnike i privatizira znanje kao robu, a neplaćeni društveni rad izrabljuje indirektno koristeći društveno proizvedno znanje i besplatne usluge društva za reprodukciju radne snage. Umjesto neutemeljene, varljive i reduktivne tvrdnje da živimo u “ekonomiji zasnovanoj na znanju”, hipoteza kognitivnog kapitalizma, dakle, obznanjuje da živimo u ekonomiji zasnovanoj na privatizaciji i eksploataciji znanja i “općeg uma” što, uz privatiziranje usluga i institucija države blagostanja, predstavlja način na koji kapital sprečava razvoj istinske ekonomije znanja u kojoj bi znanje bilo besplatno i društveno dobro, a opći um kao slobodan neposredna snaga proizvodnje. Takva ekonomija, u kojoj znanje pomaže samoostvarenje ljudi, kao i humaniziranje ljudskih odnosa i smjera općeg razvoja društva, pretpostavlja prevladavanje profita kao motiva prisvajanja i produkcije znanja: drugim riječima, moguća je samo kao nekapitalistička ekonomija.

Čak i kada bi bilo opravdano proglasiti da danas postoji ekonomija zasnovana na znanju, ona ipak sama ne bi mogla konstituirati društvo znanja budući da je privreda samo jedna sastavnica društvene zbilje i nije dostatna da odredi karakter društva u cjelini. Na njega utječe i njegov nematerijalni, ideološko-normativni aspekt, pa je za mogućnost govora o “društvu znanja” potrebno da znanje također bude centralna vrijednost savremenog društva. Međutim, vidjeli smo da to nije slučaj: unatoč tome što je od početaka zapadne intelektualne tradicije humanističko znanje važilo kao temeljni oblik znanja, i unatoč važnoj spoznajnoj i društveno-političkoj ulozi koju ima, ono biva sve više potisnuto i potcijenjeno, zbog toga što nije direktno podložno utilitizaciji. Znanje koje vrijedi u kognitivnom kapitalizmu nije cjelina znanja niti tradicionalno shvaćeni najviši oblik znanja, a iza parole “znanje je temeljna vrijednost” zapravo stoji istina da je profit temeljna vrijednost. Prema tome, čak unatoč teoriji kognitivnog kapitalizma koja u određenim instancama dozvoljava da kognitivni kapitalizam, premda nije ekonomija zasnovana na znanju, odgovara društvu znanja, zaključujemo da savremeno društvo, budući da se tvrdnja o postojanju ekonomije zasnovane na znanju koja predstavlja glavno uporište teze o “društvu znanja” pokazala pogrešnom, i budući da u njemu znanje ne predstavlja najvišu vrijednost, osim u njegovom pervertiranom obliku, u kojem je on samo roba, samo sredstvo da se ostvari ekonomska korist i odalečen je, prema karakteru ciljeva kojim služi, od univerzalne i intrinzične svrhe znanja, ipak nije društvo znanja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Adorno, T. W., Horkheimer, M. (2002): *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. California: Stanford University Press.
2. Ash, A. (1994): *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
3. Aristotel (1988): *Metafizika (Metaphysics)*. Zagreb: Globus.
4. Becker, G. (1993): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: The University of Chicago Press.
5. Bell, D. „Komunikacijska tehnologija“(Communication Technology). U: V. Srića (ur.) (1984): *Budućnost pripada informatici ili uvod u informacijsko društvo*. Zagreb: RZ CDD SSOH.

6. Blanchard, O. (2005): Makroekonomija. Zagreb: Mate.
7. Caffentzis, G., Federici S. „Notes on the edu-factory and Cognitive Capitalism“. U: The Edu-factory Collective (2009): Toward a Global Autonomous University. New York: Autonomedia.
8. Caruso, L. „The ‘knowledge-based economy’ and the relationship between the economy and society in contemporary capitalism“. European Journal of Social Theory (2015), Volume 19 (3): 1-22.
9. Corsani, A. „Kognitivni kapitalizam: politička ekonomija u slijepoj ulici“(Cognitive capitalism: political economy in a blind alley). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
10. Drucker, F. P. (1993): Post-capitalist Society. Oxford: Butterworth-Heinemann.
11. Fuchs, C. „Cognitive capitalism or informational capitalism? The role of class in the information economy“. U: M. Peters, E. Bulut (ur.) (2011): Cognitive capitalism, education and digital labor. New York: Peter Lang.
12. Fulcher, J. (2004): Capitalism: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.
13. Fumagalli, A., Lucarelli, S. „Tržište rada, bioekonomija i egzistencijalni dohodak“ (Labour market, bioeconomy and basic income) . U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
14. Fumagalli, A., Lucarelli, S. „Cognitive Capitalism as a Financial Economy of Production“. Quaderni di Dipartimento (2010), No. 127, Università degli Studi di Pavia, Dipartimento di Economia Politica e Metodi Quantitativi (EPMQ), Pavia.
15. Harvey, D. (1990): The Condition of Post-modernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Cambridge: Blackwell Publishers.
16. Høstaker, R., Vabø, A. „Higher education and the transformation to a cognitive capitalism“. U: I. Bleiklie, M. Henkel (ur.) (2005): Governing Knowledge: A Study of Continuity and Change in Higher Education. Dordrecht: Springer.
17. Humboldt, W. „Theory of Bildung“ U: I. Westbury (ur.) (2000): Teaching as a Reflective Practice. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

18. Keeley, B. (2009): Ljudski kapital: Od predškolskog odgoja do cjeloživotnog učenja. (Human capital: from preschool to life-long learning). Zagreb: Educa.
19. Komšić, I. (1999): Automatizacija i humanizacija. (Automation and humanization) Sarajevo: Međunarodni centar za mir.
20. Lazzarato, M. „Immaterial Labor“. U: P. Virno, M. Hardt (ur.) (1996): Radical thought in Italy: a potential politics. Minneapolis: University of Minnesota Press.
21. Lebert, D., Vercellone, C. „Uloga znanja u dinamici dugog razdoblja kapitalizma: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu“. (The role of knowledge in dynamics of long-lasting capitalism). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
22. Liessmann, K. P. (2009): Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja. (Theory of miseducation). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
23. Lucarelli, S., Vercellone, C. „Welfare systems and social services during the systemic crisis of cognitive capitalism“. European Journal of Economic and Social Systems (2011), Volume 24 (1-2): 77-97.
24. Lucarelli, S., Mazza, J. „Krizna blagostanja, egzistencijalni dohodak i eutanazija kognitivnog rentijera“. (Welfare crisis, basic income and euthanasia of cognitive rentier). U: C. Vercellone (ur.) (2007): Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
25. Lyotard, J. F. (2005): Postmoderno stanje: izvještaj o znanju. (The postmodern condition: a report on knowledge) Zagreb: Ibis grafika.
26. Marcuse, H. (1968): Čovjek jedne dimenzije: rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva. (One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society). Sarajevo: Veselin Masleša.
27. Marx, K. (1979): Osnovi kritike političke ekonomije. (Basics of political economy critique). Beograd: Izdavačka radna organizacija Prosveta.
28. Marx, K. Engels, F. „Manifest Komunističke partije“. Ekonomija/Economics (2008), Volume 15 (3): 565-596.

29. McQuade, B. „Cognitive Capitalism and Contemporary Politics: A World Historical Perspective“. *Science & Society* (2015), Volume 79 (3): 363-387.
30. Meštrović, M. „Pogovor“. U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
31. Monnier, J. M., Vercellone C. „Temelji i izvedivost zajamčenog socijalnog dohotka“. (Grounds and viability of guaranteed social income). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
32. Moulrier Boutang, Y. (2011): *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
33. Moulrier Boutang, Y. „Kognitivni kapitalizam i novi oblici kodifikacije najamnog odnosa“. (Cognitive capitalism and new codification forms of wage relations). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
34. Naville, P. (1979): *U susret automatiziranom društvu: problemi rada i automatizacije*. (Towards social automatism: problems of work and automatization). Zagreb: Školska knjiga.
35. Nussbaum, M. (2010): *Not for profit: Why democracy needs the humanities*. New Jersey: Princeton University Press.
36. Pavlidis, P. „The Rise of General Intellect and the Meaning of Education. Reflections on the Contradictions of Cognitive Capitalism“. *Journal for Critical Education Policy* (2012), Volume 10 (1): 37-52.
37. Ricer, Dž. (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. (Contemporary sociological theory and its classical roots). Beograd: Službeni glasnik.
38. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (2000): *Ekonomija*. (Economics). Zagreb: Mate.
39. Screpanti, E., Zamagni, S. (2005): *An Outline of the History of Economic Thought*. Oxford: Oxford University Press.
40. Singer, P. (2000): *Marx: A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
41. Schméder, G. „Prijelomi i diskontinuiteti u dinamici podjele rada“. (Fractures and discontinuities in dynamics of labour division) U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam*:

- znanje i financije u postfordističkom razdoblju. Zagreb: Politička kultura.
42. Smith, T. „The ‘General Intellect’ in the Grundrisse and Beyond“. *Historical Materialism* (2013), Volume 21 (4): 1-21.
 43. Stehr, N. (2001): *The Fragility of Modern Societies: Knowledge and Risk in the Information Age*. London: SAGE Publications.
 44. Stehr, N. „Modern Societies as Knowledge Societies“. U: A. T. Marian (ur.) (2018): *Nico Stehr: Pioneer in the Theory of Society and Knowledge*. Cham: Springer.
 45. Touraine, A. (1980): *Postindustrijsko društvo*. (Postindustrial society). Zagreb: Globus.
 46. UNESCO (2010): *The central Role of Education in the Millennium Development Goals*. Paris: UNESCO.
 47. Vercellone, C. „The hypothesis of cognitive capitalism.“ *The hypothesis of cognitive capitalism, 2005*, London, Birkbeck College and SOAS, United Kingdom.
 48. Vercellone, C. „Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu“. *Ekonomski pregled* (2006), Volume 57 (11): 809-825.
 49. Vercellone, C. „Uvod“. (Introduction). U: C. Vercellone (ur.) (2007): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
 50. Vercellone, C. „Osnove za marksovsko čitanje hipoteze o kognitivnom kapitalizmu“. (Basics for Marxian reading of cognitive capitalism hypothesis). U: C. Vercellone (ur.) (2007a): *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*. Zagreb: Politička kultura.
 51. Vercellone, C., Giuliani, A. „An introduction to cognitive capitalism: A Marxist approach“. U: A. Fumagalli, A. Giuliani, S. Lucarelli, C. Vercellone (ur.) (2019): *Cognitive Capitalism, Welfare and Labour: The Commonfare Hypothesis*. London: Routledge.
 52. Vercellone, C., Giuliani, A. „Common and commons in the contradictory dynamics between knowledge-based economy and cognitive capitalism“. U: A. Fumagalli, A. Giuliani, S. Lucarelli, C. Vercellone (ur.) (2019a): *Cognitive Capitalism, Welfare and Labour: The Commonfare Hypothesis*. London: Routledge.

53. Virno, P. „General Intellect“. U: U. Fadini, A. Zanini. (ur.) (2001): *Lessico Postfordista*. Milan: Feltrinelli.
54. Williams, G. (2010): *The Knowledge Economy, Language and Culture*. Bristol: Multilingual Matters.
55. Webster, F. (1995): *Theories of the Information Society*. New York: Routledge.